

О. М. Каковкіна

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН
«ДОБИ СОЦІАЛІЗМУ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПЕРСПЕКТИВИ**

Розглянуто перспективи джерелознавчих досліджень у напрямі українсько-болгарських економічних відносин 1940–1980-х рр. та впровадженні до наукового обігу значного кола джерел на прикладі окремих фондів Державного архіву Дніпропетровської області.

Ключові слова: економіка, відносини, СРСР, Україна, Болгарія, джерела, металургійна галузь.

Рассмотрены перспективы источниковедческих исследований в направлении украинско-болгарских экономических отношений 1940–1980-х гг. и введении в научный оборот значительного круга источников на примере отдельных фондов Государственного архива Днепропетровской области

Ключевые слова: экономика, отношения, СССР, Украина, Болгария, источники, металлургическая отрасль.

The perspectives of researches in source study of Ukrainian – Bulgarian economic relations of 40–80th in XX century and the introduction new sources into scientific circulation on an example of separate fund of the State archive of the Dnipropetrovsk area are considered.

Key words: economy, relations, sources, the USSR, Bulgaria, Ukraine, metallurgical branch.

Питома частина досліджень з історії українсько-болгарських відносин «доби соціалізму» присвячена економічній складовій як базису соціалістичного устрою. І, звичайно, маємо наголосити, що методологічні засади визначили прагнення науковців продемонструвати висхідний шлях радянсько-болгарського співробітництва, зокрема в економіці, у якому СРСР взяв на себе роль лідера, власне як і в інших варіантах міжнародних зв'язків у межах блоку. Грунтовні розвідки істориків П. С. Соханя, М. Знаменської, В. В. Павленко, А. І. Чернія, В. А. Чернія, М. Т. Чижевського, Г. А. Дімової, Є. Є. Костюка, Е. М. Міщенко, економістів А. П. Доценка, Б. Ф. Нелюбова, О. П. Степанової та багатьох інших дозволяють уявити масштаби економічного діалогу безпосередньо за участю України.

Визнаючи доробок болгаристів, вважаємо необхідним наголосити на проблемах, пов'язаних із дослідженням саме доби соціалізму, історії відносин у системі радянського впливу. По-перше, за минулі роки розвитку історичних студій в Україні в пострадянський час питання економічного характеру в історичному розрізі залишаються на периферії дослідницьких інтересів, можливо, за винятком аграрної теми. По-друге, зважаючи на сотні публікацій з радянсько-українсько-болгарських відносин, іноді лунає думка, що про ці відносини «все вже написано» попередниками, причому і сказати вже нічого – краще і більше не скажеш. Чомусь у цьому випадку про зміну дослідницьких підходів мова не йде, як і про джерельні пошуки та розвідки. Маємо на меті запропонувати можливі напрями джерелознавчих досліджень економічних взаємин України та Болгарії у вітчизняному «джерельному сегменті», визнаючи певні досягнення насамперед болгарських та російських колег, про які йтиметься далі.

Дійсно, Болгарія у колі друзів СРСР – особлива тема. Такої кількості публікацій з різних напрямів не презентує жодна інша країна, і вже історіографічною банальністю виглядає посилання на тривалі історичні зв'язки та близькість народів,

що у «системі соціалістичної співдружності» призвело до появи програми прискореного зближення економік та ідей про перетворення Болгарії на 16-ту республіку СРСР.

Аналізуючи значну історіографічну спадщину у царині українсько-болгарських зв'язків, уважаємо за доцільне звернутися до питання про джерельне підґрунтя вказаних розвідок та особливості його використання. З-поміж цих особливостей, притаманних загалом історичним студіям радянської доби, зазначимо, звичайно, проблему доступності джерел та зміст дослідницьких завдань, обумовлених існуючою методологічною ситуацією, які, у свою чергу обмежували джерельний пошук. Тільки в другій половині 1980-х, унаслідок перебудовної «відлиги», болгаристи почали говорити про певні «недоліки» та «прорахунки», в економічних зв'язках, не чіпаючи загалом принципів соціалістичного інтернаціоналізму та провідної ролі комуністичних партій у поступі країн соціалістичної співдружності [44; 48; 49].

Ці риси визначали і певну односторонність у баченні історичного джерела та його інтерпретації. При цьому відзначимо загалом високу джерелознавчу культуру дослідників, залучення і опрацювання значного архівного матеріалу союзних, республіканських архівів, зокрема Болгарії, фонди окремих відомств, їх поточні архіви, які надавали насамперед узагальнюючу інформацію, статистику. У цьому сенсі варта відзначити роботу вчених із систематизації потужного інформаційного матеріалу, яка дозволила сказати про вагому частку України в економічних відносинах. Цікаво, що висновки попередників, наприклад щодо вирішальної ролі СРСР у розвитку економіки Болгарії післявоєнної доби та подальші роки, набувають іншого змісту у зв'язку із новим баченням історії радянської держави та суспільства, місцем комуністичної партії та її ідеології у розбудові міжнародних відносин. Як от «безкорислива та братерська допомога» СРСР десяткам країн, зокрема Болгарії, до якої у період складних 1946–1947 рр. та у наступні роки післявоєнної відбудови за угодами надавалися численні кредити та поставлялося зерно, випробовуючи на витривалість власне населення [38, с. 225–227, 237–238, 372, 401–403].

Виразним свідченням особливого статусу радянсько-болгарських відносин і разом якістю професійної діяльності радянських і болгарських істориків, стала публікація багатотомного видання «Советско-болгарские отношения». Протягом 1960–1980-х рр. вийшло шість томів, які презентують методологічний підхід до висвітлення зв'язків СРСР та країн блоку [36–41]. Упорядники видання ставили завдання розкрити увесь спектр взаємин – політичних, економічних, наукових, культурних, – дотримуючись балансу у регіональному відношенні. Збірки містять державні договори, угоди між СРСР та Болгарією, постанови КПРС та БКП, офіційне листування, урочисті промови керівників держав, звіти та документи партійних та профспілкових комітетів, листи-подяки громадян. Використані документи усіх центральних, значної частини обласних і окружних радянських і болгарських архівів. Прикметною рисою видання 1969 р. з історії відносин 1959–1969 рр. стала публікація матеріалів про співробітництво радянських (презентованих усіма союзними республіками) та болгарських регіонів, зокрема з фондів обласних партійних архівів України [36]. Поряд з іншими аналогічними документами вони створюють уявлення про загальносоюзний та загальноболгарський масштаб відносин.

Вивчення історіографічної та джерелознавчої ситуації переконало у можливості і доцільності нового погляду відносин двох народів, зокрема у 1940–1980-х рр., коли вони набували принципово іншої якості. Свідченням посилення інтересу до джерел стало проведення у 2009 р. в Москві російсько-болгарського круглого столу «Документи з історії Болгарії в російських архівах, документи з історії Росії в болгарських архівах», де зокрема було надано огляд документів

економічного блоку архівів обох країн [8; 29]. Тут доречно сказати про появу публікацій з аналізом болгарської архівної українки і в Україні [27].

З російського і болгарського боку з'являються цікаві аналітичні розвідки, базовані на недоступних раніше джерелах, які демонструють актуальність проблем вивчення тоталітарних систем, де матеріальні, економічні питання посідали одне з чільних місць у політиці [2–7; 28; 31; 33]. Серед вітчизняних науковців, які звернулися до соціалістичної минувшини Болгарії у політичному та освітнянському вимірі, впровадивши до обігу оригінальні джерела українських та болгарських архівів, нагадаємо відповідно Є. В. Іванова [25], Г. П. Докашенко [24] та, певним чином, Ю. О. Тимошенка, де автор прагнув показати характер українсько-болгарських відносин 1990-х рр., зокрема в економічному діалозі, та жодним словом не згадавши про вагомість напрацьованого попереднього досвіду, в усякому разі таке враження складається після знайомства з авторефератом [46]. Вдалим прикладом професійного залучення нових джерел, зокрема українських архівосховищ, та їх інтерпретації вважаємо розвідки О. Д. Попова, присвячені радянсько-болгарським туристичним зв'язкам [34; 35]; Я. В. Комар, де авторка аналізує матеріали Державного архіву Донецької області, з точки зору демографічних змін в регіоні внаслідок перебування тут тисяч болгарських робітників, що працювали на гірничих підприємствах Донбасу [26].

Ще одним аргументом до розмови про можливість подальших джерельних пошуків у дослідженні економічного аспекту українсько-болгарських відносин новітнього часу, окрім аналізу наявної наукової спадщини, стало вивчення фондів Державного архіву Дніпропетровської області, а саме – Міністерства чорної металургії України, яке протягом свого існування перебувало саме у Дніпропетровську, Дніпропетровського та Придніпровського адміністративних економічних районів, а також підприємств металургії, розташованих на території регіону – «Криворіжсталі», Дніпропетровських заводів, Новомосковського та інших. Зазначимо, що цей республіканський та регіональний масив практично не залучений вченими, а особливо фонди окремих підприємств, акумульованих в обласних архівах. Роль Донецько-Придніпровського регіону у розбудові болгарського господарства, передусім важкої промисловості, металургії визначена у працях П. С. Соханя, А. І. Чернія на підставі значної кількості даних [42–45; 48], та вказаний комплекс джерел відкриває нові сторінки цих відносин – більш складних, насичених, неоднозначних, – розкриває регіональний, галузевий вимір великої політики. Глибшому аналізу джерел буде присвячена окрема публікація, тут відзначимо їх загальні інформаційні можливості.

Отже, кілька «звітних» рівнів участі галузей регіону та України в економічних відносинах – обмін науково-технічним досвідом, участь у міжнародних нарадах та організаціях, прийом болгарських фахівців, відрядження власних до Болгарії, обмін науково-технічною документацією, виробництво продукції на експорт – розкривають буденність економічних відносин СРСР і Болгарії, України та Болгарії. Матеріали містять розпорядження по міністерствах, раднаргоспах, підприємствах, відомче листування, листування з підприємствами та їх відділами, звіти з відомств, підприємств стосовно виконання планів співробітництва, форми контрактів, актів, замовлень-нарядів, які обумовлювали прийом болгар та відрядження власних фахівців до Болгарії, робочі програми спеціалізації і навчання з обґрунтуванням запиту та очікуваних результатів, списки прибулих болгар, іноді з указаними віковими, освітніми, професійними даними та інша документація організаційного змісту.

Маємо відомості про технічний стан підприємств та їх спроможність виконувати програму навчання чи консультацій для болгар (часто заводи металургійної галузі, машинобудування відмовляли у прийомі болгарських фахівців з причин застарілості обладнання чи технології [14, арк. 163; 19, арк. 80; 20, арк. 1], недо-

цільності показу іноземцям ручної праці у виробництві, яке мало б бути механізованим [15, арк. 92, 94], а також перебування підприємства, окремих цехів на стадії розширення, реконструкції, впровадження новацій, що потребувало спочатку напрацювання власного досвіду [13, арк. 68; 17, арк. 61, 131, 222]), кількість та інтенсивність перебування іноземців, у тому числі і болгар, на окремих підприємствах, що іноді призводило до перевантаження останніх і неспроможності вирішити проблему житла та належних побутових умов [10, арк. 21–22; 11, арк. 7; 12, арк. 98; 15, арк. 89; 16, арк. 52]. Саме ці обгрунтування відмов прийняти фахівців дозволяють відчутти нерівноцінність економічного партнерства СРСР, галузі якого мали задовольнити розвиток господарських комплексів країн блоку та десятка «країн із слабо розвиненою економікою».

Процес відрядження українських фахівців до Болгарії представлений не тільки матеріалами, пов'язаними з жорстким контролем з боку партійних та інших структур за політичну благонадійність відряджуваних [22, арк. 85], а і суто виробничими проблемами: наприклад, неспроможність заводу надати для відрядження певного фахівця, який мав бути обов'язково «досвідченим», надати його терміново, погодитися з тривалим відрядженням на 2–3 роки, що позбавляло власне підприємство цінного робітника [22, арк. 69; 23, арк. 41, 178]. Спектр організаційних питань у листуванні центральних відомств та периферії – поле для з'ясування характеру цих відносин. Окремий блок презентований так званими «позаштатними» та повсякденними ситуаціями – самовільним переїздом болгар з місця призначення [12, арк. 23; 14, арк. 44; 18, арк. 60], приїздом з родинами всупереч домовленостям [22, арк. 177], терміновим відрядженням українців до Перніка у зв'язку з «великою аварією» [21, арк. 161], смертними випадками [15, арк. 41] та багатьма іншими.

Цей пласт інформації здатен олюднити прозу виробничих відносин та заглянути за лаштунки парадних звітів, подолати однобокості сприйняття однієї з найвагоміших, найвитратніших і політично ангажованих сфер взаємин УРСР із своїми сусідами по блоку. Можливо дослідити динаміку розвитку економічних відносин протягом кількох десятиліть, опрацювати «позаекономічний» їх сенс. Металургійна галузь України, як і інші галузі економіки, маючи значний потенціал, тільки-но вийшовши з повоєнної відбудови, перебуваючи у стадії оновлення, мала включитися у процес безкорисливої допомоги новоутвореним союзникам. Якщо питання про ціну цієї допомоги виникало і раніше, то безпосереднє розуміння механізму розвитку зв'язків ставить його в іншу площину – окрім необгрунтовано значних зовнішніх витрат, які йшли на підтримку системи, власний ресурс зазнавав постійного напруження, намагаючись задовольнити потреби ідеологічні.

Зрозуміло, що увесь комплекс питань ідеологічного змісту координувався партійними структурами усіх рівнів, маємо поодинокі факти виходу на них через документи фондів. Провідна роль КПРС та БКП у розвитку міжнародної економічної співпраці – не менш популярна свого часу тема досліджень. Безперечно, документи партійних архівів використовувалися дослідниками, але далеко не у повному обсязі, у зв'язку з чим звернення до цього комплексу є вкрай необхідним, зокрема щодо розуміння впливу партійних структур, «інстанцій» на розвиток економічного спілкування, усього механізму відносин, де українська тема залишається практично не реалізованою і на центральному рівні, і на провінційному.

Зважаючи на ресурси України, її участь у економічних зв'язках з Болгарією у сільському господарстві, машинобудуванні, хімічній промисловості, будівництві, суднобудуванні, загалом практично усіх сферах господарства, можна говорити про значні дослідницькі перспективи не тільки щодо формування значного

оригінального джерельного комплексу, а також про нові дослідницькі проблеми в історії відносин України та Болгарії.

Поряд з архівними можливостями, маємо наголосити, що значна частина матеріалів про економічний діалог СРСР і Болгарії, України та Болгарії вміщує преса, широко цитована дослідниками. Газетна періодика мала значення офіційного інформаційного каналу, оскільки на її сторінках публікувалися документи, інформація державних, партійних установ, статистика, де особливий статус мали звичайно «Правда», «Правда України», «Радянська Україна». Поряд з цим, преса містить чимало нарисів з історії відносин, так би мовити повсякденного звучання, в заданому ідеологічному вимірі, коли звичайні, пересічні і видатні робітники та селяни, студенти та вчені стають частиною всеохоплюючого руху радянсько-болгарської, українсько-болгарської дружби – спілкуються, листуються, обмінюються думками та досвідом. У зв'язку з цим відзначимо дослідження П. С. Соханя, дійсно цікаве і насичене оповідями про цей повсякденний вимір відносин «по-радянськи», з опрацюванням десятків матеріалів центральної та провінційної газетної періодики [43]. Сюжети публікацій покликані розкрити усе розмаїття та масовість проявів дружніх відносин між народами, зокрема в економічних взаєминах, показати інтенсивний досвід особистих контактів, не позбавлених при цьому щирості. Сьогодні цей джерельний комплекс набуває самостійного значення у контексті осмислення сутності державної пропаганди «доби соціалізму», разом з тим необхідністю дослідження засобів «народної дипломатії», широко використовуваних у практиці міжнародного спілкування.

Робота з матеріалами названих фондів, пресою зумовлює і напрями досліджень у царині усної історії, дозволяючи сформулювати коло потенційних респондентів та питань для обговорення, наприклад, щодо ефективності навчання та технічного його забезпечення, усього перебігу подій, пов'язаних із відрядженням до Болгарії, прийомом болгар на заводах, обміном інформацією, постачанням продукції, та взаємним сприйняттям болгар та українців, ставленням до подій, власними поглядами на дружбу та політику тощо. У документах, газетних публікаціях звучать прізвиська тих, хто брав безпосередню участь у спілкуванні з болгарами та Болгарією. Цей пласт інформації фактично не опрацьований, натомість досягнення у студіях *oral history*, зокрема у вивченні феномена «радянського», створюють усі умови для формування значного джерельного комплексу, кваліфікованого його опрацювання та інтерпретації. Принагідно звернемо увагу на дослідження російського вченого Ю. В. Аксютіна, де автор проаналізував значний матеріал опитування колишніх громадян СРСР з приводу розуміння, ставлення до відносин СРСР з Югославією часів конфлікту з Тіто, інших міжнародних проблем Радянського Союзу [1, с. 116–120]. Окремі соціальні групи – від політичної, державної еліти до вченого, студента, робітника – є презентантами різних вимірів розуміння міжнародного життя, інформація про яке була невід'ємною складовою пропаганди. Зазначимо, що особливість цього напряму джерельних розвідок залежить від часу – кількість тих, хто був сучасником та учасником подій об'єктивно скорочується, і чекати того часу, коли писемні пам'ятки стануть єдиним вікном до минулого, у цьому випадку не варто, створюючи нові концепції розкриття його «кодів».

У зв'язку з цим нагадаємо про опубліковані спогади радянської, української партійної еліти, наприклад М. С. Хрущова, П. Ю. Шелеста, В. К. Врублевського, О. П. Ляшка [47; 32; 9; 30], які відкривають лаштунки міжнародного життя у їхньому баченні, зокрема і Болгарії, де часто бували П. Ю. Шелест, В. В. Щербицький.

Отже, як центральні, так і переважна частина регіональних архівних фондів, фондів окремих підприємств, навчальних закладів, профспілкових, партійних організацій залишаються поки що незатребуваними дослідниками стосовно широкого кола українсько-болгарських взаємин, особливо непопулярної економічної

частини. Щодо останніх, то власне виробнича складова цих відносин має бути «реабілітованою», а також низка напрямів – буденності економічних зв'язків, їх провінційний вимір та особливості, формування родинних відносин та їх роль в українсько-болгарському діалозі (частина дружин-українок, які свого часу переїхали за чоловіками до Болгарії, стояли біля витоків інституційного становлення української громади в Болгарії у 90-х рр. ХХ ст.).

Нагадаємо, що сьогодні один з лідерів металургійного співробітництва України – знаменита «Криворіжсталь» – уже індійська за власником компанія (а свого часу сотні індійців навчались тут азам металургії, сотні радянських українських фахівців брали участь у спорудженні гіганта галузі у Бхїлаї, куди експортувалось продукції на мільйони рублів), відомий Кремківський комбінат, значна частина робітників якого свого часу також навчалася на Криворіжсталі – на аукціоні за участю українських фінансистів. Гіганти металургії на зламі 1980–1990-х рр. стали колосами на глиняних ногах, долаючи наслідки болісного розриву «світової системи соціалізму», історія якої, у свою чергу, ще викликає багато питань, спонукаючи до пошуку.

Бібліографічні посилання

1. **Аксютин Ю. В.** Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – М., 2004.
2. **Атанасова-Марчева И.** Тодор Живков – пѣтят кѣм властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г. / И. Атанасова-Марчева. – София, 2000.
3. България в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). – София, 1998.
4. България и Русия през ХХ век. Българо-руски научни дискусии. – София, 2000.
5. **Вартаньян Э. Г.** Развитие сельского хозяйства Болгарии (1944–1990-е гг.): Социально-экономические и научно-организационные аспекты : автореф. дис. на соискание степени доктора ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новая и новейшая история)» / Э. Г. Вартаньян. – Краснодар, 2002.
6. **Давыдова Н. А.** Общественно-политическое развитие Болгарии в контексте международных отношений : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики» / Н. А. Давыдова – М., 2007.
7. **Вачков Д.** Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика / Д. Вачков, М. Иванов. – София, 2008.
8. **Владева Л.** Отношения между Болгарией и СССР в системе СЭВ, отражённые в фондах Центрального государственного архива (Болгария) / Л. Владева / Российско-болгарский круглый стол «Документы по истории Болгарии в российских архивах, документы по истории России в болгарских архивах». Программа. – М., 2009.
9. **Врублевский В. К.** Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды / В. Врублевский. – К., 1993.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4243, оп. 1, спр. 1351.
11. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 586.
12. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 1296.
13. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 1298.
14. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 1299.
15. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 2218.
16. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 3275.
17. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 3857.
18. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 6995.
19. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 9439.
20. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2143.
21. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2198.
22. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2272.
23. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2307.

24. **Докашенко Г. П.** Українсько-болгарські освітянські зв'язки / Г. П. Докашенко // Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект – Горлівка, 2008. – С. 227–252.
25. **Іванов С. В.** Еволюція зовнішньої політики Болгарії в 1985–1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. В. Иванов. – О., 2007.
26. **Комар Я. В.** Интернациональные связи СССР и Болгарии как условие трудовой миграции болгар в Донбасс / Я. В. Комар // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 1–2(43–44). – С. 277–282.
27. **Косенко О. В.** Архівна україніка міжвоєнного періоду в Болгарії / О. В. Косенко // Архіви України. – 2011. – Вип. 2–3 (273): квітень-червень. – С. 204–211.
28. **Круглов В. А.** СССР и Болгария: социально-экономические и политические взаимоотношения (1944–1980 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. А. Круглов. – Владикавказ, 2009.
29. **Курапова Е. Р.** Советско-болгарское научно-техническое и экономическое сотрудничество. Краткий обзор документов Российского государственного архива экономики / Е. Р. Курапова / Российско-болгарский круглый стол «Документы по истории Болгарии в российских архивах, документы по истории России в болгарских архивах». Программа. – М., 2009.
30. **Ляшко А. П.** Груз памяти. Трилогия. Воспоминания / А. П. Ляшко. – К., 2003.
31. **Мигев В.** Проблеми на аграрното развитие в България (1944–1960 г.) / В. Мигев. – София, 1998.
32. **Шелест Петро.** «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / П. Шелест / за ред. Ю. Шаповала. – К., 2004.
33. **Петров Л. К.** Международно-правовые аспекты советско-болгарских и российско-болгарских отношений в 1980–2002 гг. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Люцкан Кирил Петров. – М., 2004.
34. **Попов А. Д.** Народная Республика Болгария как объект зарубежного туризма советских граждан / А. Д. Попов // Дриновський збірник. – Т. IV. – Х., 2011. – С. 302–309.
35. **Попов А. Д.** Трудящиеся Крыма на золотых песках Болгарии: страницы повседневной истории советского туризма / А. Д. Попов // IX Таврические научные чтения : сб. науч. ст. – Ч. 2. – Симферополь, 2009. – С. 46–51.
36. Советско-болгарские отношения. 1959–1969. Документы и материалы. – М., 1969.
37. Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. – Ноябрь 1917 – сентябрь 1944. – М., 1976.
38. Советско-болгарские отношения. 1944–1948 гг. Документы и материалы. – М., 1969.
39. Советско-болгарские отношения. 1948–1970. Документы и материалы. – М., 1974.
40. Советско-болгарские отношения. 1971–1976. Документы и материалы. – М., 1977.
41. Советско-болгарские отношения. 1977–1982. Документы и материалы. – М., 1985.
42. **Сохань П. С.** Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К., 1976.
43. **Сохань П. С.** Социалистический интернационализм в действии (Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1944–1965 гг.) / П. С. Сохань. – К., 1969.
44. **Сохань П. С.** Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма (1945–1970) / П. С. Сохань, В. М. Даниленко. – К., 1988.
45. **Сохань П. С.** Экономическое, научно-техническое и культурное сотрудничество СССР и НРБ и участие в нем Украинской ССР (1944–1970) : дисс. ... доктора ист. наук / Сохань Павел Степанович. – К., 1972.
46. **Тимошенко Ю. О.** Українсько-болгарські відносини в 90-х рр. ХХ ст. : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ю. О. Тимошенко. – К., 2004.
47. **Хрущёв Н. С.** Время. Люди. Власть. (Воспоминания) : в 4 кн. / Н. С. Хрущёв. – М., 1999.

48. **Черний А. И.** Советско-болгарское интернациональное сотрудничество / А. И. Черний. – К., 1989.

49. **Черний В. А.** Интернациональное сотрудничество рабочего класса СССР и НРБ (первая половина 80-х годов) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / В. А. Черний. – Ужгород, 1989.

Надійшла до редколегії 13.01.2012